

* شاہدہ پروین

سلیم خان گمی دی پنجابی ناول نوں دین

Abstract:

Saleem Khan Gimmi was well known fiction writer and scholar of Punjabi language. He was a famous Radio broadcaster. He also a drama writer in radio and T.V. He has written many books. He was author of many books. As a linguistic scholar he has written "Punjabi Zuban da Irtqa" (Development of Punjabi Language) and contributed as fictionist to enchanting and blossoming literary tradition of the Punjab. He was well awarded of his contem porary political, societal and literary circumstances. His literary writings for children are worth mentioning. Many travelogues are also been written by him. In short he was a multitalented personality who gave valuable literary treasure to Punjabi literature.

Keywords: Punjabi fiction, Sleem Khan gimmi, Novelist, Scholar, Rut te Raita, Partition, Punjab's culture.

.....

سلیم خان گمی دی شخصیت کسے تعارف دی محتاج نہیں۔ اوہ اک عہد ساز شخصیت سن اک کامیاب ریڈیو براڈ کاسٹر ہون دے نال نال پنجاب دی ونڈگروں پہلے ناول نگاراں وچوں میں جیہناں نیاؤس ویلے ون والے لوکاں دی حیاتی نوں سچے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ سلیم خان گمی کامیاب ناول نگار، دانشور، محقق، انشاء پرداز، کہانی کار، ریڈیو پاکستان دے فیچر پروگراماں دے پیش کار لکھاری تے سرکڈھویں سیرت نگار سن۔ اوہناں ریڈیائی ناول توں وکھ ٹیلی ویژن لئی وی ناول لکھے جیہناں وچ نور

پانڈی تے نائک داناں اکھڑویں نیں۔ ایس توں اڈ ”شک“ دے ناں نال اک نائک لکھیا۔ سلیم خان گمی اپنا نوئلکلا تے وکھرا اسلوب رکھدے سن اوہ اجوکی سوجھ دے لکھاری سن۔ پنجابی نال پیار کرن والا ایہ لکھاری 29 جون 1932ء نوں پنڈ جین پور (انڈیا) وچ جمیا۔ اپنی پیدائش بارے ڈاکٹر ناصر رانا نوں انٹرویو دیندیاں دسیا کہ:

”میں 29 جون 1932ء نوں پنڈ جین پور، ڈاکخانہ جھپکرا، تھانہ دنیا نگر تحصیل تے ضلع گورداسپور پنجاب وچ پیدا ہويا۔“ میری والدہ داناں خدیجہ بیگم سی۔ اوہ گھریلو خاتون سن۔ میریاں دو بہناں نیں، دیر کوئی نہیں۔“ (1)

سلیم خان گمی اپنے مایاں دے کلمے پترن اوہناں دیاں دو بھیناں سن۔ نکلے تے کلے بھرا ہون پاروں بھیناں دے لاڈ لے سن۔ اوہ ایہناں نوں ہمیش ”ویر“ آکھ کے بلانداں ایہناں دے بیو کریم دادچھی رسین سن۔ سلیم خان گمی داسکول ایہناں دے پنڈ گورداسپور توں اٹھ میل لہندے ول سی۔ ایہناں دے بیو کریم داد پٹھاناں دے لوہانی قبیلے نال تعلق رکھدے سن۔

سلیم خان گمی دے وڈ وڈیرے محمود غزنوی دے دور وچ افغانستان توں ہندوستان آئے۔ پنجاب وچ اوہناں موضع نوشہرہ، ڈاکخانہ بھیکو چک تحصیل شکر گڑھ ضلع گورداسپور وچ وسوں کیتی۔ جزل نکلسن دے خلاف 1857ء دی لڑائی وچ اوہناں دا وڈا جواہر خاں شامل ہويا جیہڑا لشکر جہلم توں ٹریا گجرات، سیالکوٹ تے نارووال، فیروز پور تے کوٹ نیناں توں لنگھدا، نورکوٹ توں ایہدے نال رلیا۔ ایہناں کوٹ نیناں دے مقام توں دریائے راوی پار کیتا تے تموتن دے پتن تے بھر پور لڑائی لڑی۔ ایہ لڑائی عام طور تے ”کالیاں دی لڑائی“ آکھی جاندی اے تے غدر دے ناں توں وی جانی جاندی اے۔ کالے ایہ لڑائی ہار گئے اوہناں وچوں بوہتے مارے گئے تے باقی بچ گئے۔ جواہر خاں نوں صحت ہوئی تے اوہ باز خان کول کم کار کرن لگا۔ باز خان نے جواہر خاں نوں پرت جان دا آکھیا پر اوہ انکاری ہو گیا۔ باز خان نے اوہناں نوں رشتہ دتا کیوں جے باز خان پٹھان سی۔ انج سلیم خان گمی دا خاندان پیڑھی در پیڑھی پنڈ جین پور وچ آباد ہو گیا۔ سلیم خان گمی انٹرویو وچ دس پاندے نیں:

”میرے پردادا جواہر خان سن۔ پردادا توں لے کے اسیں اپنے مایاں دے کلے پتر آں۔“ (2)

جین پور چھوٹا جیہا قصبہ سی۔ جیہڑا سارے داسارا مسلماناں داسی جیہناں وچ غریب زمیندار بوہتے رہندے سن۔ پنڈ وچ کل چالھی گھر سن جیہناں وچ زیادہ تر پٹھان سن۔ چار پنچ گھراں دے تے چار پنچ جولاہیاں دے سن۔ اوس دور وچ جولاہیاں نوں انصاری آکھدے سن۔ ایہناں دے پنڈ وچ اک گھر سیداں داسی۔ جیہناں دا وڈا چیر چراغ شاہ سی اوہناں دے مرید اوہناں دے جیوندیاں توں ای

میلہ کراندے تے متھا ٹیکدے سن، اوہ مریداں توں جو منگدے، اوہ حاضر کر دے سن۔ سلیم خان گمی دیاں آکھیاں ہو یاں ایہ گلاں اوس ویلے دے سماج دی کھلی تصویر پیش کردیاں نیں۔ سلیم خان گمی دے پنڈ وچوں دو بندے ای سرکاری ملازم سن۔ اوہ آپ دسدے نیں:

”سارے پنڈ وچوں دو بندے ملازم سن۔ اک میرے والد کریم داد خان تے دوجا فضل داد خان جیہڑا پولیس داسپاہی سی۔“ (3)

سلیم خان گمی دے پنڈ وچ پڑھن پڑھان دا کوئی رواج نہیں سی۔ سارے واہی بیجی تے مزدوریاں کردے سن پر ٹوہرنال رہن دا رواج سی۔ سلیم خان گمی اپنے پنڈ دے کھلے طالب علم سن، جیہڑے پرائمری سکول جھبکے وچ پڑھدے سن۔ مڈھلی تعلیم پنجویں تک پرائمری سکول جھبکراتوں حاصل کیتی۔ اک تھاں تے سلیم خان گمی اپنے استاد داں بارے دس پاندیاں آکھدے نیں:

”پرائمری سکول وچ میرے استاد دھنی رام سن۔ مسلمان استاد کوئی نہیں سی۔“ (4)

سلیم خان گمی پرائمری پاس کرن مگروں ہندو ہائی سکول دوارا نگلا گورداس پور داخل ہوئے۔ سلیم خان گمی ہوراں نوں پڑھن پڑھان دا شوق انتاں داسی اپنے ایس شوق نوں پورا کرن لئی اوہ پنڈ دوارا نگلا 4 کوہ پیدل آندے جان دے سن۔ پاکستان بنن ویلے سلم خان گمی نویں جماعت وچ پڑھدے سن۔ 1948ء وچ اوہناں میٹرک پاس کتیا۔ ایہ امتحان اوہناں اسلامیہ ہائی سکول منٹگمری توں پاس کیتا فیر اسلامیہ کالج لاہور وچ داخل ہو گئے۔ ایہتھوں بی اے کر کے اینگلو ورنیکلر مڈل سکول سکھو چک وچ استاد ہو گئے۔ پاکستان بنیا تے 16 اگست 1947ء نوں سلیم خان گمی دا خاندان راوی پار کر کے پاکستان آ گیا سکھ راہ وچ حملہ کرن آئے پر غریب دے جیسے مسلماناں تے اسلئے نوں ضائع کرنا مناسب نہ سمجھیا تے پرت گئے کیوں جے انڈیا وچ مسلماناں دی حالت ماڑی سی پر ایہناں سکھاں نال پٹھاناں دا ورتاوا ماڑا نہیں سی۔ ہندوستان توں آ کے اوہ راوی دے بچے کنڈے جھنپال پنڈ وچ تن مہینے رہے۔ پر ایہ پنڈ بارڈر تے ہون پاروں محفوظ نہیں سی سلیم خان گمی دے پیو نوں بارہ منگا شکر گڑھ دے قصبے وچ حویلی مل گئی سلیم خان گمی دے اے ہوریں لاہور توں شکر گڑھ دے بتادلے دے آرڈر لے آئے تے اتھے ای ہرکارے ہو گئے۔ سلیم خان گمی بی اے کرن مگروں سکھو چک وچ نوکری بارے انج دسدے نیں:

”سکھو چک جتھے مینوں نوکری ملی راجپوتاناں دا قصبہ سی۔ اوہ بوہت چنگے لوک سن او تھے بوہت مشہور زمیندار راجپوت محمد خاں ہو یا اے۔“ (5)

سلیم خان گمی ہوراں سکھو چک دی نوکری اک سال کیتی فیر لاہور آ کے ایم۔ اے پوٹیکل سائنس وچ داخلہ لے لیا۔ 1956ء وچ امتحان پاس کر کے اسلامیہ ہائی سکول ہلاں (سجاول) نزد لیرکلاں وچ ہیڈ ماسٹر ہو گئے۔ 1957ء وچ آرمی جوائن کر کے ایس پی آر دے اخبار ہلال وچ

ٹرانسلیٹر ہو گئے۔ نوکری دے دوران اوہناں نوں معتبر دوست ملے۔ اک تھاں تے انٹرویو دیندیاں سلیم خان گئی نے آکھیا:

”شفقت مرزا، آغا بابر، اکرم قمر، کمانڈر مقبول، میجر ضمیر جعفری، کرنل مسعود تے ہور کچھ

لوک میرے نال سن۔ خوش نوں اوس ویلے محمد شفیع سی، شفقت تنویر پورٹری۔“ (6)

ایہ نوکری وی اک سال کیتی تے 1958ء وچ ریڈیو پاکستان کونسل بطور ڈیوٹی آفیسر نوکری کر لئی۔ اک سال بعد ریڈیو دے پروڈیوسر ہو گئے ریڈیو وچ پروڈیوسر ہوئے تے لاہور تبادلا ہو گیا۔ لاہور آندیاں ای دیہاتی بھائیاں دا پروگرام ”جمہور دی آواز“ شروع کیتا جیہڑا بہوں مشہور ہویا۔ لاہور وچ کچھ پروڈیوسر تے تن تن پروگرام کر دے سن۔ اوس ویلے سلطان کھوسٹ تے مرزا سلطان بیگ (نظام دین) کمپیئر سن۔ سلیم خان گئی ہوراں لاہور توں باہر 16 ریڈیو اسٹیشن تے نوکری کیتی۔ سلیم خان، مخنتی، ذہین، باریک بین تے خوش گفتار سن اوہناں دا سوچن ڈھنگ وکھراتے نوں کلاسی۔ اوہناں دیاں لکھتاں اوہناں دی سوچ دی بھرپور عکاسی کردیاں نیں۔ گئی ہوراں ناولاں وچ سانجھے پنجاب دی مورتنی سامنے رکھی اے۔ شاید ایس لئی ایہناں دا دیہاتی بھائیاں دا پروگرام بوہت مشہور سی۔

سلیم خان گئی دی پنڈاں تھاواں بارے کئی ڈونگھی سوچ اے پنڈاں دی وسوں، سادگی تے سچائی دے پرستار سن۔ پنڈاں دیاں کھیڈاں دے شوقین وی سن جیویں، کبڈی، کشتی، گنگا، ریسنگ، سیرتے شکار۔ نوکری دے دوران اوہناں دا ویاہ 1957ء وچ پٹھاناں دے شیرانی قبیلے دی مذہبی، شریف، سمجھدار دھی کنیر فاطمہ نال ہویا۔ اوہناں دی سلیقہ مندی سی کہ ویلے نے ایڈا سچا، سچا، سادہ تے ڈونگھیاں سوچاں رکھن والا نتارو تے پروڈیوسر لکھاری دتا۔ کنیر فاطمہ انڈیا دے قصبہ بہرام کوٹ دیاں رہن والیاں سن اوہناں نے مڈل تک تعلیم حاصل کیتی۔ پروفیسر توقیر سلیم اک تھاں اپنی ماں کنیر فاطمہ بارے آکھدے نیں کہ:

”اگر میں کہوں کہ علم سے لگاؤ، ہمیں سلیم خان گئی سے ملا اور مذہب سے لگاؤ بیگم

سلیم خان نے ہماری شخصیتوں کے اندر ڈال دیا تو بے جا نہ ہوگا۔ بیگم سلیم خان

جن کا اصل نام کنیر فاطمہ ہے صوم و صلوة کی پابند اور تہجد گزار ہیں۔“ (7)

سلیم خان گئی دے تن پتر تے پتراں توں نکلیاں تن دھیاں نیں۔ اپنیاں نوکری دیاں رجھاں دے باوجود بچیاں دی تربیت نوں نظر انداز نہ کیتا۔ اوہناں نوں حیاتی گزارن دا بھرواں ڈھنگ سکھایا۔ سلیم خان گئی پنجابی ادب دے ہر لحاظ نال اک سدا بہار بوئے وانگ نیں۔ سلیم خان گئی دے وڈے پتر تنویر گئی فوج وچ کرنل سن تے ریٹائر ہو کے سیکورٹی آفیسر دی ڈیوٹی کر رہے نیں۔ ایہناں دے دو پتر نیں۔ اج کل کرنل صاحب عسکری X وچ رہائش پذیر نیں۔ ایہناں دے چھوٹے پتر توقیر سلیم نے وی دو

کتاباں لکھیاں۔ ”اقبال کی شخصیت کا نفسیاتی جائزہ“ تے دوجی پنجابی شاعری دی ”یار پیارا“ اے۔
پروفیسر توقیر سلیم اپنے والد بارے انج آکھیا اے:

”سلیم خان گمی کو اوائل عمر سے ہی والدین اور بہنوں کی طرف سے بہت پیار ملا
کیونکہ آپ دو بہنوں کے اکلوتے بھائی تھے۔ ان کی بہنیں انہیں پیار سے ”ویر
جی“ کہتی تھیں۔ میں جب بھی اُن کے منہ سے لفظ ”ویر“ سنتا تو یوں لگتا جیسے وہ
اپنے بھائی پر جاں نثار کرنے کو تیار ہیں۔ میری دونوں پھپھیوں نے اپنے بھائی
سے بہتر کسی کو نہ سمجھا۔ شاید یہ گلہ اُن کے خاندنوں کو بھی ہو گا کہ وہ اپنے بھائی
سے کسی کو افضل نہیں سمجھتیں۔“ (8)

دو بچے پتر توقیر سلیم خان ایم۔ اے۔ او کالج وچ نفسیات دے ایسوسی ایٹ پروفیسر نیں
اوہناں دی سوانی وی پروفیسر اے تے اوہ جی سی یونیورسٹی لاہور توں Ph.D اے۔ توقیر سلیم موجب:
”سلیم خان گمی دے چھوٹے پتر جیہڑے والد دی تصویر نیں مکینیکل انجینئر تے
کینیڈا وچ رہندے نیں۔“ (9)

سلیم خان گمی ہوراں دیاں تن دھیاں نیں جیہناں وچوں وڈی شگفتہ نیں جیہناں نوں لاڈ نال
پنکی آکھیا جاندا اے۔ لاہور کالج یونیورسٹی توں ایم اے انگریزی کیتا اوہناں ریڈیو وچ وی کم کیتا تے
ہن انگلینڈ دی اک یونیورسٹی وچ پڑھاندیاں نیں۔ ایہناں دے دو بچے اک دھی تے اک پتر نیں۔
شگفتہ نے دسیا پئی اوہناں دے خاندان وچ کڑیاں دی پڑھائی دا زیادہ رواج نہیں سی پر
ایہناں دے والد نے بی اے، ایم اے تک دھیاں نوں پڑھایا تے نوکریاں وی پسند کیتیاں۔ سلیم خان
گمی دی دوجی دھی گلریز نیں جیہڑیاں گورنمنٹ کالج گجرانوالہ وچ پنجابی دیاں اسٹنٹ پروفیسر نیں۔
لکھن لکھان ول توجہ رکھدیاں نیں، نعت گوئی ایہناں دا خاص شوق اے۔ ایہناں دے تن بچے نیں سلیم
خان گمی دے بھتیجے نال ایہناں دا ویاہ ہو یا اے۔ گلریز ہاشم اپنے والد دی ادبی حیاتی بارے دسدیاں نیں:

”ابا جان کا کہانی لکھنے کا اسلوب سادہ مگر بہت دلچسپ تھا۔ کہانی پڑھتے تو ایسا
محسوس ہوتا جیسے قاری اور لکھاری آپس میں چھپن چھپائی کھیل رہے ہوں قاری
بے اختیار ہو کر تخلیق کار کے بہاؤ میں بہتا ہی چلا جاتا ہے۔“ (10)

تیجی تے نکی دھی یمہ نیں ایہناں وی ایم اے کیتا اے تے آرمی سکول وچ پڑھاندیاں نیں
ایہناں دے خاوند کرنل نیں۔ گلریز ہاشم اپنے والد بارے گل ودھاندیاں آکھیا کہ:

”ابا جان کی نمایاں خوبیوں میں ایک اُن کی علم دوستی تھی۔ علم اور صاحب علم لوگوں
کی دل سے قدر کرتے تھے۔ سیاحت، فوٹو گرافی ابا جان کے دیگر مشاغل تھے۔

عشق محمدؐ اُنکی رگ رگ میں شامل رہا۔ پاکستان کے شمالی علاقہ جات یعنی سکردو، بلتستان سے بہت اُنسیت تھی۔“ (11)

سلیم خان گمی دیاں دو بھیناں نیں۔ چھوٹی بہن دے خاوند چھیتی رب نوں جالے جس پاروں ایہناں تن بچیاں تے بہن دی کفالت دی سلیم خان گمی ہوراں دی ذمہ داری سی۔ ایہناں ایہ ذمہ داری وی بوہت پیار محبت نال نبھائی۔ ایہناں دی بھرپور محنت دا اندازہ ایہناں دیاں بچیاں دی قابلیت توں ہوندا اے۔

سلیم خان گمی دی پر بہار شخصیت نے بوہت سارے پہلوواں نال رل کے نویاں سوچاں دی خشبو کھنڈائی۔ اوہ براڈ کاسٹر تے سن کیوں جے اوہناں دی نوکری ریڈیو پاکستان وچ سی پر اوہ اپنے کم دے شدائی سن۔ مشکل توں مشکل کم آسان کر لینا اوہناں نوں آندا سی۔ سلیم خان گمی یاراں دے یار سن۔ سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”سلیم خان گمی پنجابی زبان دے اُگھے لکھاریاں وچوں اے۔ اوس نوں لسانیات، افسانہ نگاری، مضمون نویسی تے ناول نگاری اُتے پورا عبور حاصل اے۔“ (12)

سلیم خان گمی دا حلقہ احباب بڑا وسیع سی۔ پاکستان توں اڈہندوستان، کینیڈا تے برطانیہ دے پنجابی سکھ لکھاری ایہناں دے دوست سن۔ عبدالغفور قریشی، سلیم خان گمی دی شخصیت دا اک پہلو ساہمنے لیا ندیاں آکھدے نیں:

”اوس دی خوبی گل کہن وچ اے اوہ جو کچھ محسوسدا اے اوس نوں ٹھاہ کر کے اگلے دے ساہمنے دے ماردا اے اوہ اوہلے تے ونگ ولہویاں دا قائل نہیں۔“ (13)

اوہناں دی شخصیت سادہ تے پرگوسی۔ سلیم خان گمی چنگے دوست تے شفیق ساتھی سن۔ اوہناں دا پیدائشی ناں محمد سلیم خان سی جیہڑا بعد وچ سلیم خان ہو گیا اوہناں نے جدوں ادبی پرچیاں وچ لکھنا شروع کیتا تے سلیم خان گمی ہو گئے فیروہ ایسے ناں نال مشہور ہو گئے۔ گمی دا مطلب اے ”پیدل سپاہی“ تو قیر سلیم اوہناں دے ناں بارے دسدے نیں:

”کوئٹہ میں ملازمت کے زمانے میں آپ مراد بلوچ کے قلمی نام سے کالم لکھتے تھے۔“ (14)

اوہناں دے بلی تے ہمعصر مقصود الحسن بخاری دے آکھن موجب:

”سلیم خان گمی اپنے کم وچ پھر تیلے، لکھن پڑھن دے شوقین تے ہر ویلے کچھ نہ کچھ کرن دے چاہیوان سی۔ اوہناں نے پنجابی، اردو، انگریزی ادب نوں کھنگالیا تے ایس وچ کئی کتاباں ادبی تحقیقی تے تنقیدی مضمون لکھے۔ کہانیاں تے ناول

اُتے اوہناں دا ہتھ کافی مضبوط سی۔ گمی اک چنگا ریڈیو افسر، سلجھیا ہو یا لکھاری تے
بھروسے لائق انسان سی۔“ (15)

ڈاکٹر ندیم احمد پیرزادہ سلیم خان گمی دے دوست سن۔ آخری وقت تے گوڑھے ساتھی وی
ساتھ نہیں لداندے، دل دے پہلے دورے واری سلیم خان گمی گنگا رام ہسپتال لاہور وچ داخل سن۔
ڈاکٹر اں نے گھر لے جاؤن لئی آکھیا گھر جا کے دو جا دل دا دورہ پیا تے سروسز ہسپتال لاہور وچ داخل
کیتا۔ ڈاکٹر ندیم احمد پیرزادہ باقاعدگی نال قرآن سناندے تے گمی ایہناں دا ہتھ جم کے رخصت کردے۔
اپنے خیالاں دا اظہار کردیاں ندیم احمد پیرزادہ آکھدے نیں:

“I asked my son to recite the verses of Holy Quran, the
verses were being recited and Sir Saleem Khan was
ready to depart to the ever lasting world. I attended
Namaze Jinaza of this great man” (16)

سلیم خان گمی دی شخصیت دا ہر پہلو جمن توں مرن تک ہمہ گیر تے دل آویز رہیا۔ سلیم خان گمی
29 جون 1923ء نوں جنم تے 29 جنوری 2010ء نوں لاہور وچ رب نوں پیارے ہو گئے۔ آپ مقبرہ
جہانگیر دی کندھ نال دفن ہوئے۔ سلیم خان گمی پاکستان بنن توں بعد پہلے ناول نگاراں وچوں نیں ایہناں
دا ناول ”سانجھ“ پنجابی وچ ونڈ دی اذیت نال بھریا اے۔ ایہ ناول ادارہ پنجابی رنگ لاہور ولوں 1969ء
وچ چھپیا۔ سلیم خان گمی نے اپنے انٹرویو وچ دسیا اے کہ:

”اُردو دے مقابلے وچ پنجابی نے مینوں کوئی مالی فائدہ نہیں پہنچایا ایہ
صرف Labour of Love سی ورنہ میرے لئی انگریزی تے اُردو وچ چھپ
کے چوکھے پیسے کمانا سوکھا سی۔ میری پنجابی کہانی روزنامہ ”امروز“ وچ چھپدی سی
تے پندرہ روپے ملدے سن جد کہ اُردو کہانی ماہنامہ تعلیم و تربیت وچ چھپدی تے
ساڈھے چار سو روپیہ ملد اسی پر میں اپنی ماں بولی نوں بھل نہیں سکدا نہ ای اج
ایس نوں نظر انداز کرن دی پوزیشن وچ آں۔“ (17)

سلیم خان گمی دا دو جا پنجابی ناول ”رت تے ریتا“ عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1990ء وچ شائع
ہو یا۔ ایس ناولٹ دے 139 صفحے نیں۔ سلیم خان گمی دیاں کہانیاں دا پہلا پراگا ”لہودی خوشبو“ دے ناں
نال پنجابی ادبی لیگ لاہور نے 1973ء وچ چھاپیا۔ کہانیاں دی دوجی کتاب ”تردے پیر“ پاکستان پنجابی
ادبی بورڈ لاہور ولوں 1994ء وچ چھاپے چڑھی۔ سفر نامہ ”دیس پردیس“ 1978ء وچ پاکستان پنجابی
ادبی بورڈ لاہور نے شائع کیتا۔ اُردو وچ اتھا کرن توں بعد ایس سفر نامے دا ناں ”گوری دھرتی کالے

لوک“ دے ناں نال 1991ء وچ حیات جی پبلشرز لاہور ولوں چھپیا۔ 140 صفحیاں دا ایہ پنجابی سفرنامہ اُردو وچ اتھا کرن مگروں 269 صفحیاں دی لکھت پہلی وار 1982ء وچ قلات پبلشرز کوئٹہ ولوں چھپی۔ ایہدا دو جا ایڈیشن چھاپن دا شرف سنگ میل پہلی کیشنز لاہور نوں 1993ء وچ ملیا۔ سلیم خان گمی دی کھوج بارے کتاب ”پنجابی زبان دا ارتقاء“ وی موضوع دے لحاظ نال اعلیٰ کتاب اے۔ ایہ عزیز پبلشرز لاہور ولوں 1991ء وچ چھپی۔ ایہ کتاب 152 صفحیاں تے محیط اے۔ پنجابی زبان دا ارتقاء، اُردو حیثیت وچ تے دو جا بلتستان تے گانچھے دا سفرنامہ ”سیاچن دی چھانویں“ ان چھپیاں ڈاکٹر ناصر رانا کول موجود نیں۔ ”بلوچی ادب تے بلوچ ثقافت“ 1960ء وچ چھپی دو جی وار 1990ء وچ مطبوعات انسا کوئٹہ نے ای چھاپی۔ دو جی کتاب کشمیر ادب و ثقافت دے ناں نال پہلی وار 1962ء وچ ادارہ مطبوعات پاکستان ولوں چھپی۔ دو جی وار 1986ء تے تہی 1989ء وچ یونیورسل بکس لاہور ولوں چھپی۔ اوہناں دیاں کشمیر دی محبت وچ ڈبیاں ہویاں دو ہور کتاباں ”کشمیر میں اشاعت اسلام“ 1977ء وچ یونیورسل لاہور نے چھاپی۔ ”اقبال اور کشمیر“ پہلی وار 1977ء وچ چھپی دو جی وار 1985ء وچ یونیورسل بکس لاہور ولوں چھپی۔ ایہدا دیباچہ اک حرف محرمانہ دے ناں نال اقبال صلاح الدین نے لکھیا۔ ”آزاد کشمیر کے پہاڑی لوک گیت“ دے عنوان نال 40 سالہ نمبر وچ ایہناں دا مضمون اے۔ اُردو وچ سلیم خان گمی دی سیرت نگاری دا نمونہ ”اللہ کا جرنیل“ اے ایہ کتاب حضرت خالد بن ولید بارے اے۔ ایہ کتاب سلیم خان گمی ہوراں اپنے پتر کمانڈ وکپٹن تنویر سلیم خان دے ناں کیتی اے۔ سلیم خان گمی نے بچیاں لئی ناول ”کمانڈو کہانی“ وی لکھیا اپنے پوتریاں تے دوہتریاں دے ناں منسوب ایہ ناول 1977ء وچ فکشن ہاؤس لاہور ولوں چھپیا۔ ”کمانڈو کہانی“ ناول چھتالی باباں وچ ونڈیا ہویا اے۔ سلیم خان گمی نے بالاں لئی رسالیاں وچ بے شمار کہانیاں لکھیاں۔ تعلیم و تربیت رسالے وچ کہانیاں لکھن پاروں اوہناں نوں محقول معاوضہ ملدا اسی۔ اوہناں دی پہلی سیریل کہانی وچ ”برفانی انسان اور کمانڈو“، ”مشن گولڈن ٹاور“ تے ”مشن نوا براویلی“ شامل نیں جیہڑی فیروز سنز لاہور توں چھپیاں۔ بال ادب لئی اوہناں دیاں کہانیاں دعوت اکیڈمی بین الاقوامی یونیورسٹی اسلام آباد توں شائع ہوئیاں۔ ناول سانجھ 1969ء وچ پنجابی ادبی بورڈ لاہور توں چھپیا۔ سلیم خان گمی نے 296 صفحیاں دے ایس ناول نوں تن حصیاں وچ ونڈیا اے۔ پہلا حصہ مشاہدیاں دا اے۔ سلیم خان گمی دا ایہ ناول ونڈ ویلے سکھ مسلم دوستی تے بھائی چارے دی گوڑھی مثال پیش کردا اے۔ پینڈو رہتل وچ کھیڈاں، میلے تے تماشیاں دی بڑی اہمیت اے کیوں جے پورے سال دی محنت پاروں وقفے وقفے نال موج میلہ وی لوڑی دا اے۔ میلیاں وچ دن نوں زنانیاں، بچے تے بڑھے آندے نیں اوہ جلیب پکوڑے کھاندے تے گھروں لے جانے نیں کڑیاں چڑیاں، پراندے تے ہور شیواں خریدیاں نیں۔ کڑیاں شاہ سکندر دے مزار تے منتاں من دیاں تے نیاز ونڈ دیاں

نیں۔ رات ویلے گھر و جوان قوالی سُن دے نیں۔ قوال سارے ورھے دی کمائی اک رات وچ ای کما لیندے نیں۔ ایس توں بعد وسا کھی دا میلہ لگدا اے۔ وسا کھی دا میلہ رنگاں تے گیتاں نال بھریا ہوندا اے ایس میلے وچ گھر و پھٹ وی کھاندے نیں، مسخریاں، چوھلاں، شرارتاں وی کر دے نیں۔ کڑیاں چڑیاں سہیلیاں نال رل کے نویں کپڑے لیڑے تے چوڑیاں پا کے گھمدیاں نیں تے جوان منڈے بھنگڑے پاندے نیں۔ ”ہنجو تے را کھی“ ناول دے تیجے حصے دا ناں اے۔ ایس ناول وچ لکھاری نے مسلماناں تے سکھاں دے سانجھے وسیب بارے دسیا اے جیہڑے نکلیاں لڑائیاں توں بعد اک دوجے دے جانی دشمن بن جاندے نیں۔ ایس ناول وچ ناول نگار نے سانجھے پنجاب وچ وسن والیاں دے جذبیات تے اخلاقی قدراں بارے دسیا اے۔ سلیم خان گمی دا دوجا ناول ”رت تے ریتا“ 1990ء وچ چھپیا۔ ایہ ناول 139 صفحیاں تے محیط اے۔ ناول ”رت تے ریتا“ پہلے ناول ”سانجھ“ توں کوئی ویہہ ورہے بعد چھپیا پر لکھاری دی سوچ وٹ ویلے دے سماج توں نہیں نکلی۔ لکھاری دی توجہ اپنے پنڈے تے اوہدے آل دوالے دے پنڈاں دی سانجھ نال رل کے بنی اے۔ سلیم خان گمی نے ایس ناول وچ سکھ تے مسلمان بھائی چارے نوں روح نال محسوس کیتا تے اتھروواں دے خون نال پرودتا۔ پڑھن والا ناول دی ایس ندی وچ ڈب جاندا اے۔ لکھاری نے ایس ناول وچ دوستاں دی محبت بارے دسیا اے جیہڑے چاچا شفیع تے سردار سنت سنگھ دے روپ وچ اک دوجے نال کمیٹی گئی سچی دوستی نبھاندے نیں تے اخیر دشمنان توں بدلہ لیندیاں آپ وی مر جاندے نیں۔

سلیم خان گمی پاکستان دے مڈھلے ناول نگار، کہانی کار نیں ادب وچ اک خاص مقام رکھدے نیں۔ اوہناں نے اپنے ناولاں وچ وٹ ویلے دی وسوں، بھائی چارہ تے زبان بیان دی اک تاریخ لکھی اے۔ ایہناں دے ناولاں وچ چلدا پھر دا ٹردا لڑدا جھگڑدا، میلے ٹھیلے تے پیار محبت نال بھریا ہو یا پنجابی دکھالی دیندا اے جیہڑے وچ ذات پات تے مذہب توں وکھرا ہو کے سوچن تے رہن دا طریقہ نظر آندا اے۔ فصلاں پکن دا منظر وسا کھی، میلے، برما دا محاذ، مائی روڑی، پرتیودی مندیری، صنعی دی خاموش تڑپ، مراد خان دی سردار ہر نام سنگھ دی دلوں بجائوں محبت سبھ کجھ موجود اے۔ ناول سانجھ نوں لکھدیاں سلیم خان گمی نے ناول دے پلاٹ نوں مضبوطی نال اساریا اے۔ وٹ ویلے دی سکھاں تے پٹھاناں دی گوڑھی تے سچی محبت نوں کھول کے سامنے رکھ دتا اے۔ سلیم خان گمی ہوراں ”سانجھ“ ناول نوں تن حصیاں وچ وٹیا اے۔ (1) میلے مشاہدے، (2) موت دی آواز، (3) لہو تے را کھی۔ ایس ناول راہیں پینڈ و وسیب بارے بھرپور جانکاری دتی گئی اے۔ فرید پور تے خان پور دے پنڈاں راہیں لوکاں ی حیاتی بارے لکھیا گیا اے۔ ایس ناول دا پلاٹ وی افضل احسن رندھاوا دے ناول ”دیواتے دریا“ ورگا اے۔ زبان عام فہم تے جملے مضبوط نیں۔ ناول دی ہنر اساری ول گوہ گوجرا دھیان دتا گیا اے۔ غلام

یعقوب انور ناول دے پلاٹ بارے لکھ دے نیں:

”سلیم خان گمی نے سارے پلاٹ نوں سرہتھ پا کے توڑ چاڑھیا اے۔ کدھرے
ڈھل نہیں پین دتی۔ اوہ نہ تے لمیاں بیاناں وچ کھدا اے تے نہ اُکا ای
ایسٹرکٹ آرٹ دا پردہ تان دیندا اے۔ سانجھ دے پلاٹ بارے پڑھن والا
آپوں وی ڈب جاندا اے تے جدوں باہر آندا اے تے اک خوشگوار ہوا وچ ٹھنڈا
ساہ بھردا اے۔“ (18)

شہراں دے لوک بے لحاظ نیں۔ پلاٹ دی کشتی مضبوط تے ہے پر کرداراں دیاں نرمیاں
سختیاں نال ڈکوڈو لے کھاندی بڑے غرور نال پار لگدی اے اوہناں دے ناول وچ کردار دی اہمیت توں
انکار نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے کہانی کرداراں راہیں اگا نہہ ٹردی اے۔ اک چنگے لکھاری دی ایہ سیہان
اے کہ اوہ اپنے کردار بارے تفصیل نال لکھے۔ لفظاں راہیں سراپا نگاری نوں چوکھے چرتوں بیان کرن
دی ریت شاعری تے نثر وچ موجود اے۔ ناول دی پچھان کراون لئی کرداراں دی گل بات وچ پکیائی
تے تسلسل دا جوڑ ضروری اے۔ ناول ”سانجھ“ وچ کرداراں دی گل کتھ وچ ربط اے۔ کرداراں دے
مکالمے حقیقی حیاتی دے بہوں نیڑے چا پدے نیں ناول کار نے قادی دے کردار راہیں انسانیت لئی قربانی
نوں سراہیا اے۔ ناول وچ مکالمے موقع محل موجب بیان کیتے گئے نیں۔ پنجابی زبان اپنے اندر مٹھاس
رکھدی اے۔ فصل پکن ویلے شرارتاں، شوخیاں، مسخریاں تے چولہاں لوکاں وچ عام دکھالی دیندیاں
نیں۔ اک دوجے نوں چھیڑنا تے خول کرنا تے گیتاں وچ مکالمہ بازی کرنا ایس ناول دا اک سوہناروپ
اے۔ ناول دی کامیابی اوہدی منظر نگاری اُتے منحصر ہوندی اے۔ ماحول، زمانہ، سیاسی، سماجی، تعلیمی
حالات، موسم تے لوکاں دے سوچن دا ڈھنگ بیان توں بعد ای کرداراں دی گل کتھ سمجھ لگدی اے۔
سلیم خان گمی نے گلاں دے گلیر نہیں بنائے۔ کیوں جے اوہ پروڈیوسر تے لکھاری ہووون پاروں گل ٹھکویں
تے مختصر کرن دے عادی نیں۔ ایس کر کے اوہناں نے موٹے موٹے صفحات دے ناول نہیں لکھے 296
صفے تے 139 صفحات دے ناولاں وچ ای تمام معلومات فراہم کردتیاں نیں۔ اوہناں تھوڑے ویلے وچ
بوہتیاں گلاں سمجھائیاں نیں۔ اوہناں نے اوہ ای دکھایا اے جو ویکھیا کیوں جے اوہناں دے دوہناں
ناولوں وچ بیان کیتی گئی حیاتی دے حالات بہوں حد تک رلدے ملدے نیں۔ اوہناں دا دور پاکستان
بن مگروں دوجی عالمی جنگ دا دور اے۔ صنعتی انقلاب توں دراڑے پینڈورہتل دا دور اے جیہڑا بھائی
چارے تے زبان تے جان چھڑکن دا زمانہ سی۔ ناول دے پہلے حصے وچ میلیاں تے مشاہدیاں دا ذکر
اے۔

انگریزی دا مقولہ اے Style is the Man Himself سلیم خان گمی ایہدی تصویر نیں۔

کیوں جے اوہناں دا بیانیہ ڈھنگ نوں لکھلا تے وکھرا اے۔ اوہناں فطرت نوں انملا ڈھنگ دتا اے۔ اسلم رانا موجب:

”سلیم خان گمی اک ہنگامہ پسند طبیعت دے بندے وانگر نچلے نہیں بہہ سکدے نہ
ای حیاتی نوں ہٹکورے کھاندیاں تے دھکے نال اگانہہ ودھدیاں ویکھ سکدے
نیں۔“ (19)

سلیم خان گمی دی منظر نگاری ناول نوں سمجھن وچ سوکھا کر دیندی اے۔ تصور دی اکھ نال
لکھاری نے اجیہا نقشہ اگھیرا یا اے پنی حیاتی ٹردی پھر دی دس لگدی اے۔ سلیم خان گمی دا لکھن ڈھنگ
بھرواں، سادہ تے رواں اے۔ دل نوں بھاون والیاں گلاں پڑھن نوں کاہلی نہیں پاندیاں سگوں اوہ
زبان دی مٹھاس تے ماحول دی سادگی وچ ڈوب دیندیاں نیں۔ سلیم خان نے بناوٹی تے ایدھر اودھر
دیاں گلاں نال ماحول بناون دی تھاں زبان تے بیان دی ادائیگی وچ روانی تے تسلسل رکھیا اے۔
پورے مکالمے وچ زبان دی سادگی گجھی اے۔ لفظاں دا انتخاب لکھاری نے سادگی تے
کرداراں دی عمر موجب کیتا اے۔ زبان تے بیان دے لحاظ نال وی ”سانجھ“ ناول اپنی پہچان آپ
اے۔ ناول ”سانجھ“ جون 1969ء وچ ادارہ پنجاب رنگ لاہور نے چھاپیا۔ ایہ ناول سلیم خان گمی دا پہلا
ناول اے۔ ونڈ توں بعد چھپن والے ناولاں وچوں سرکڈھواں ناول اے۔ ناول دا ماحول ہندو مسلماناں
تے سکھاں دے سانجھے جیون دا سوہنا نچوڑا اے۔ ڈھپ سیکنا، فصل دی وڈہائی، کٹائی بارے سوچنا، میلے
بارے غور کرنا جیہڑا پینڈ و حیاتی وچ رنگ گھول دیندا اے۔ میلیاں ٹھیلیاں دے موقعیاں تے چوڑیاں،
تویت دھاگے، پکوڑی، جلیبیاں، پنگھوڑی بھنگاں دے رگڑی، رنگ والے شربت، برف دے رنگ
والے لڈو، کنجریاں دے ناچ، بھنگڑے ڈھول سبھ ماحول بنا دیندے نیں۔ پرائیاں لڑائیاں نوں مکھ رکھ کے
ہور لڑائیاں قتل، ایس میدان دے پڑوچ سکھ پردھان نیں۔ اوہ شراب کباب تے موج مستی دے شوقین
ہوندے نیں۔ ناول ”سانجھ“ وچ ماحول دی چتر کاری تے گہرائی اپنا وکھ مقام رکھدی اے۔ وساکی دیاں
رونقناں یا کھیدیاں جیویں کبڈی، گتگا، کلے پھنڈنا، سنڈیاں دی بھیڑ، لکھاری نے عجیب رنگ بنھ دتا
اے۔ کردار اپنے ماحول وچ کھبے ہوئے نیں ایس ناول وچ چنگے مندے، لڑاکے، جان دی بازی لان
والے، ہر کردار اپنی تھاں تے مکمل دسدے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک دے موجب:

”سلیم خان گمی دے ناول وچ قیام پاکستان توں پہلاں دی سانجھ دسی گئی اے۔
فساداں ویلے فرید پور دے پٹھاناں نے خان پور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے
سکھاں نوں حفاظت نال سرحد پار کروا دتی۔ ایس کوشش وچ ہیرونوں اپنی جان دا
نذرانہ پیش کرنا پیا۔ ایس ناول وچ بوہتا زور سانجھ تے ای دتا گیا اے۔“ (20)

ماحول دی عکس بندی کر دیاں اوہناں نے ناول نوں تن حصیاں وچ ونڈ کے ماحول نوں نکھار دتا اے تے ایہدے وچ جان پادتی اے۔ جیہدے وچ فطرت تے جذبے کٹ کٹ کے بھرے ہوئے نیں۔ اوہناں ہر رنگ تے روپ نوں ایس ناول وچ پرو دتا اے۔ ماحول نوں الیکٹرانک سلیم خان گمی دا بڑا جاندار حوالہ اے۔ مذہب دے لحاظ نال ہندوستان پرسکون خطہ رہیا۔ ایہدے وچ لاتعداد قوماں آباد رہیاں، جیہناں وچوں سرکڈھویاں سکھ، مسلمان تے ہندو نیں۔ مذہب ایس خطے وچ کدی لڑائی جھگڑے دا کارن نہیں بنیا کیوں جے مسلماناں دے عرب ولوں آون نال مسلماناں دے فاتح ہون پاروں ہندو تے سکھ قوم رل مل کے رہن لگی حتیٰ کہ اکبر نے کئی ویاہ وی ہندوواں وچ کیے۔ مسلمان سکھاں تے ہندوواں دے رسم و رواج تے اثر انداز ہوئے تے سکھاں، ہندوواں مسلماناں نوں متاثر کیتا۔ اک انٹرویو وچ اپنے مذہبی لگاؤ بارے گل کر دیاں سلیم خان گمی لکھدے نیں:

”میں صمیاں داؤد دے پورے خاندان نوں بادشاہی مسجد لے جا کے مولانا

عبدالرحمن جامی راہیں مسلمان کیتا۔ مینوں اسلام دا بوہتا پتہ نہیں۔ میں تے اپنے

رب تے رسول لئی تے اپنی عاقبت سنوارن لئی ایہ کم کیتا۔“ (21)

سلیم خان کیوں جے اوس سماج دی جم پل نیں جتھے گل مولوی اکبر تے ای رہندی اے جیہڑا جھگڑے فساد نوں روکن لئی بچیاں نوں مسجد آون لئی تے سکھاں نوں گوردوارے جاوون لئی آکھدا اے۔ سلیم خان گمی دی جم پل ہندو سکھاں وچ ہوئی جس دا کارن ایہی سی کہ مسلماناں نے سکھاں تے ہندوواں نال بھائی چارہ قائم کیتا سی۔ سکھاں، ہندوواں تے مسلماناں دا ایہ وپیرہ سی کہ اوہ دکھ سکھ ویلے اک دوجے دا ساتھ دیندے سن نکھیڑ وٹوارے نے پائی۔ اوہناں دے مذہب نال پیار دا گوڑا ایہناں دی کتاب چن عربوں چڑھیا پڑھ کے ہوند اے۔

سیرت دی ایس کتاب نوں پڑھدیاں انسان ایہدے وچ ڈب جاندا اے۔ سلیم خان گمی نے ہندو سکھ سماج نال رہ کے وی اپنے مذہب دی عظمت اوہناں دے دلاں وچ بٹھا رکھی سی۔ سلیم خان گمی دی حیاتی وچ مذہب دی بنیاد بھائی چارہ اے اوہدی وگتی تھاں تھاں تے دکھالی دیندی اے۔ گمی صاحب دی حضورؐ نال محبت تھاں تھاں خشبو کھلار دی دکھالی دیندی اے۔ سلیم خان گمی ہندو سکھ مسلم معاشرے دی سماجی تصویر انج الیکڈے نیں کہ ماحول ٹردا پھر دا دسدا اے۔ جتھے اک دوجے نال رل مل کے رہن دا رواج سی۔ سارے لوکی اک دوجے دے دکھ سکھ وچ شریک ہوندے۔ سماج وچ رہندیاں جھگڑے، غمی خوشی توں انکار ناممکن اے جھگڑے میلیاں توں شروع ہوندے نیں تے دکھاں پا دیندے نیں۔ ویاہ شادی تے ادھار منگ کے دکھاوا کیتا جاندا اے۔ لکھاری نے سماج نوں قاری دے ساہنے انج رکھ دتا اے پئی اوس دور دا میل ورتاوا، غمی خوشی اک مک ہوئے دکھالی دیندے نیں۔ فرخندہ لودھی اوس ویلے

دے سماج بارے ”سانجھ“ دے حوالے نال دسدیاں نیں:

”سانجھ“ ناول وچ سکھ کرداراں دے نال نال ہندو، مسلمان تے سائنسی کردار وی موجود نیں۔ سانجھ دا ہیرو مسلمان اے تے ایس ناول دا موضوع فساد اے۔ دسیا گیا اے پئی کیویں مسلماناں نے سانجھ ورتی فریدپور دے پٹھاناں دا حملہ روکیا تے سکھاں دیاں جاناں تے عزتاں بچائیاں۔“ (22)

سلیم خان گمی نے سماجی کچھ تے مضبوط ہتھ پایا اے جس پاروں اوس دور دا سماج ٹردا پھر دا بولدا دسدا اے۔ اوہ اک کامیاب کہانی کار، ناول نگار، دانشور، محقق، نقاد تے ریڈیو دے پروڈیوسر ہون پاروں سماج دا اخلاقی کچھ نیڑیوں دکھان دے عادی سن۔ نکھیر کر ناگلاں باتاں تے ڈرامیاں راہیں لوکاں اندر اخلاقی قدراں بٹھانا اوہناں دا پیشہ سی۔ اوہناں دیاں لکھتاں پڑھ کے انج گدا اے جیویں تاریخی، سیاسی، تہذیبی، قبائلی، ثقافتی تے تمدنی حیاتی وچ اوہ ٹردے پھر دے دسدے نیں۔ ایہناں دے ناول وچ بنیادی طور تے اخلاق دا ای درس دتا گیا اے۔ دھیاں بھیناں نال محبت نال پیش آنا سماج دے رکھاں، ریتاں دی عکاسی کردا اے۔ ایس وچ تھان تھان تے اخلاقی پہلوواں نوں اُجاگر کیتا گیا اے۔ شرافت، نیکی تے بہادری دا نشان قادر خان، مراد خان توں بعد سارے ناول اُتے چھایا دکھائی دیندا اے۔ ملک وچ سیاسی حالات دے خراب ہون دے نال نال دو جی وڈی جنگ وی چھڑی۔ ہندوستان وچ کئی قوماں سکون نال رہندیاں سن پر انگریز جرمن نال اٹ کھڑکا لا کے پچھتا رہے سن اوہ سارے ہندوستانی منڈیاں نوں بھرتی کر کے برما ول گھل رہے سن۔ منڈیاں دیاں مانواں روئیاں رہ جانیاں تے پتر لام تے ٹر جاندا۔ قادر خان تے کرپا سنگھ ورگے ہزاراں پتر جنگ وچ جھونک دتے گئے۔

”رت تے ریتا“ اک ناول اے جیہڑا ناول ”سانجھ“ توں 21 ورہے بعد لکھیا گیا۔ ایہ پنجابی ادب دے کھیت وچ مان جوگ کتاب اے جیہڑا پنجابی کچھ تے سکھ مسلم دوستی نوں اُکھیر کے سامنے لیاندا اے۔ ”رت تے ریتا“ لکھدیاں ہونیاں سلیم خان گمی دی سوچ وچ ایہ گل نہیں ہووے گی کہ اوہ پنجابی ادب دا پہلا تھر لرنال لکھ کے امر ہو رہے نیں۔ ”رت تے ریتا“ تے ناول ”سانجھ“ وچ مماثلت وی اے تے کرداراں دی ونڈ وی رلدی ملدی لگدی اے۔ دونواں دا مڈھ اک گھوڑی تے سائیں سپ دے ذکر توں ہوندا اے ہر اکھاں ڈھٹی گل نوں ڈھیر چنگے طریقے نال سامنے لیا سکدا اے۔ 139 صفحاں دا ناول حیاتی دی نکھری فوٹو لاہ کے سامنے رکھ دیندا اے۔

”رت تے ریتا“ سلیم خان گمی دے خیالاں دی چنگی دی دلیل اے سکھ مسلم ہندو سانجھ نوں اوہ کسے تھان وی نہیں وسار دے۔ اپنے سفر نامے دیس پردیس وچ وی اوہناں داسکھاں نال انگلستان وچ ملنا جلنا بوہت رہیا یعنی اوہ اک انمول لکھاری ریتاں نبھان والا انسان اک خوش طبع تے دوست نواز

مسلمان سی۔ سلیم خان گئی نے ناول دے پلاٹ وی چون سو جھ سیانف مگروں کیتی اے تے بڑے حساب نال جوڑ توڑ کر کے کرداراں دے مونہوں گل اکھوائی اے۔ پلاٹ ناول دا بنیادی نقطہ اے پوری کہانی ایہدے اندر بندی اے۔ اسلم رانا لکھدے نیں:

”اوہناں دے سارے پلاٹس اچھے واقعیان دے چار چوفیرے تعمیر ہوئے نیں۔ جیہناں وچ ونڈ توں پہلاں دی رہتل بہتل دی وسوں وسیے دا بھرواں تاثر لبھدا اے دوجی گل ایہ وے پئی ایہ رہتل یا وسوں وڈے شہراں دی نمائندہ نہیں سگوں ایہدے وچ پنجاب دے پنڈاں گراواں دی تہذیب دی نقشہ کشی کیتی گئی اے ایس نقشے وچ جیہڑے رنگ نظر آندے نیں اوہ گئی ہوراں نے کسے جذباتیت یا رومانیت نال نہیں بھرے۔ سگوں ایس نقشے وچ جنے وی انگ نیں اوہ حقیقت دے رنگ نیں۔“ (23)

لکھاری نے ہر موضوع نوں دانشمندی نال ہتھ پایا اے۔ اوہناں ناول وچ پلاٹ توں بعد کرداراں نال جانکاری کروائی اے۔ اوہناں سماج دے ہسدے وسدے لوکاں توں ای کردار لئے نیں۔ ڈاکٹر نسرین مختار دے آکھن موجب:

”ایس ناول تے پہلے ناول دی چھاپ وکھالی دیندی اے۔ کیوں جے ایہ وی سانجھے پنجاب دی دس پاندا اے۔ ایہ سانجھیاں پیڑاں نوں محسوس کرن دی گل اے ہتھلا ناول اخلاقی قدراں دا نمائندہ وی اے۔“ (24)

سلیم خان گئی نے ”رت تے ریتا“ ناولٹ وچ مکالمے فی البدیہہ تے موقعے دی مناسبت نال لکھے نیں۔ جگت بازی وی مکالمہ نگاری دا حصہ اے۔ مکالمے کرداراں دی عمر تے سوچ موجب بیان کیجے گئے نیں۔ ناولٹ وچ لکھاری نے کرداراں راہیں وڈیاں وڈیاں گلاں تے فیصلے کرائے نیں۔ محاورہ بندی تے مکالمہ نگاری دے حوالے نال لکھاری دی گرفت کچی پیڑھی اے۔ مکالمے رعب تے پیار نال بھرے ہوئے نیں۔ ناول دے کردار لڑدے ٹکراں کردے اگے ودھدے جاندے نیں۔ مکالمہ نگاری پاروں ناول پنجابی ادب وچ وادھے دا باعث بنے اوہناں دے مکالمے ناول دے جُٹے وچ جان پا دیندے نیں۔ پڑھن والا سواد لین لگدا اے تے ناول مک جاند اے۔ ایہ اختصار دی خوبی اوہناں دے ناولاں وچ ڈھیر اگھڑویں اے اوہ فلم وانگوں ناول اکھاں اگے چلا دیندے نیں۔ ناول پڑھ کے ناول کار دے مشاہدے دی ڈونگھیاں تے پکیائی دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ اپنی سوچ راہیں دور دراز دیاں نظاریاں نوں اپنی اکھ نال دکھا دیندے نیں۔ اصل گل تے ناول وچ کہانی دے نال منظر نگاری اے۔ ناول پڑھن والے دی دلچسپی اخیر تک برقرار رہندی اے۔ لکھاری نے انسانی فطرت تے عمر دے نیڑے دی

سوچ سوچنے ڈھنگ نال ایکی اے۔

”رت تے ریتا“ وچ جیہڑی زبان ورتی گئی اے اوہ خاص پنجابی تے اوہناں دے علاقے دے لہجے دی اے۔ زبان وچ مٹھاس تے رعب اے، نال نال سچائی وی اے۔ دو جیاں زبانناں دے لفظ بس مومی دے آون نال آئے نیں۔ باقی پنجابی صاف ستھری تے مٹھی سوادلی بولی لکھی اے۔ پنجاب دے رہن والے ناراضگی وی پیار نال کردے نیں۔ ایس ناولٹ دی زبان وچ سادگی تے سچائی ڈلھ ڈلھ پیندی اے۔ پیار نال گل کرن دا اک ہور ڈھنگ ایس بولی دا حسن اے۔ زبان وچ محبت وی اے تے دکھ وی کیوں بے مرنا مارنا مرداں دا شیوہ نہیں۔ لکھاری نے زبان تے بیان نوں خاص توجہ نال سنواریا اے کیوں بے پلاٹ کنا وی پختہ ہووے مواد کنا وی دلچسپ ہووے۔ بھانویں کردار تے ماحول وچ توازن ہووے بے لکھاری زبان تے بیان تے قادر نہیں تے کیتی کتری مٹی وچ رل جاندی اے۔ لکھاری نے رت تے ریتا وچ وی رواں زبان ورتی اے۔ بناوٹ تے لفاظی کتے نظر نہیں آندی۔ ناول ہووے یا کہانی اوہ پڑھن والے دی دلچسپی قائم رکھدے نیں کہ پڑھن والا ختم کیتیاں بناں نہیں رہ سکدا۔ قدرتی نقشہ تے بیان دی سادگی نے ناول وچ روح پادتی اے۔ لکھاری نے پنجاب دے سکھاں ہندوواں تے مسلماناں دی ثقافت نوں اک تھان اکٹھا کر دتا اے۔ مذہب توں اڈ اوہناں دیاں عزتاں محبتاں تے دل اکٹھے دھڑکدے دکھائی دیندے نیں۔ مذہب نوں وی اوہناں مثبت ای لتا اے۔ اک دوجے دا لحاظ تے خیال رکھنا لازمی سمجھدے نیں۔ ماحول مل جل کے رہن والا تے سادگی نال بھرپور اے۔ ٹردا پھر دا پنجاب ایہدیاں گلیاں تے گھراں دے دیہڑیاں وچ خوشی دکھائی دیندی اے۔ پنڈاں وچ لوکی سادی خوراک کھاندے نیں۔ عموماً چوری توں دکھ شکر، ساگ تے لسی پیتی جاندی اے۔ پنجاب دا ماحول لحاظ شرم تے انکھ نال بھریا ہویا اے۔ پنجابیاں دا پولیس نال میل جول تے لگا رہندا اے کیوں بے زمین دی ونڈ ویلے لوکی جھیرا کردے نیں۔ سکھاں دا کلچر کچھ دکھ ہوندا اے ایس لحاظ نال کیونکہ شراب کباب نال ڈانگ سوٹا ہونا لازمی ہوندا اے۔ اوہناں دا مذہب بارے مطالعہ وسیع اے کیوں بے ایہناں دی کتاب ”چن عربوں چڑھیا“ پنجابی ادب وچ مذہب دے حوالے نال اک من کھچواں وادھا اے۔ ایہناں دے ناولاں وچ وی مذہب دا رنگ صلح کل والا اے۔ اسلام عالمگیر دین اے جیہڑا ہر مذہب دا احترام سکھاندا اے۔ ایسے پاروں کئی ہندوستان وچ سب قوماں سکون تے محبت نال رہندیاں سن۔ مذہب دے معاملے وچ پرسکون ہون دا کارن ایہ وی سی پئی مسلمان تے سکھ اکو جیہی سوچ رکھن والیاں قوماں نیں۔ جیہڑے پواڑے پئے اوہ کچھ تے سوچ دی اختراع سی تے کچھ ماسٹر تارا سنگھ دے شیطانی دماغ دیاں سوچاں جیہناں سکھ مسلم نکھیڑ پاون دی کوشش کیتی۔ ڈاکٹر نسرین مختار دے آکھن موجب:

”رت تے ریتا دے لکھاری نوں اپنی معاشرت نال ڈونگھانس اے۔ لکھاری

سانجھ وچ جیہڑی اُچ پدھر دی اخلاقیات وکھاندا اے اوہ سے طرح دی اخلاقیات
اوہ رت تے ریتا وچ وکھاندا اے۔“ (25)

لکھاری اپنے ارادیاں دا ویری نہیں لگدا۔ سماج معاشرہ رہن سہن سانجھ رت تے ریتا وچ اک
ای دسدی اے۔ 1969ء تے 1990ء وچ سالاں دی وٹھ نے سوچاں وچ وٹھ نہیں پین دتی۔
سماج دے قانون تے ضابطے کئے مضبوط تے سوہنے نہیں اک بندہ دوہے دا ایہناں درد دی بن
جاندا اے کہ اوہ سکون دی ٹھنڈی ہوا وچ لورے لین لگدا اے۔ سارے ماحول وچ ہسد اکھیڑ دا پنجاب
وکھالی دیندا اے۔ جیویں مخمل وچ ٹاٹ دی ٹاکی لگ جاندی اے ایسے ای طراں گریت سنگھ، گرمیل سنگھ
تے ڈاکٹر ایسر رندھاوا دو جیاں دے حق تے دولت تے ڈاکہ مار دے دسدے نیں۔ حکومت ایہناں نوں
پکڑن تے وڈے وڈے انعام رکھدی اے۔ گمی ہو ریں آپ لکھدے نیں:

”ایس تہذیب وچ بہادری، جرات، وعدے دا پاس، سچ تے سب توں ودھ یاری
دانجھاتے پالن ہو رہیں سہناں گلاں توں اُچیرے نظر آندے نیں۔“ (26)

گمی ہو ریں دا ایہ ناول اپنے اندر پنجابی وسیب دا پورا نقشہ پیش کردا اے۔ گھوڑی، حقہ، سائیں
سپ، منڈیاں دیاں گپاں شپاں، گھنگھر و دیاں ٹکراں، دارو، تھانے، لال صابن نال نہانا، کوڑا تیل، دیسی
ککڑ پکانا تے ایداں دیاں ہو رہتلی نشانیاں پنجابی وسیب تے ثقافت نوں پیش کردیاں نیں۔ سارا ناول
رل مل کے رہن تے اخلاقی قدراں دا پاسدار وکھالی دیندا اے۔ چاچے نوں جدوں تاجا سمگلر بھر جائی
کرتارو دا خط سناندا اے اوہ خط وی مٹھاس نال بھریا سی۔ ایہ اخلاقی کچھ نیں جیہڑے ہتھ وچ پا کے ٹردے
دسدے نیں تے اپنے مقصد وچ کامیاب ہوندے نیں۔ ایہ ناول ونڈ دے دور دی لکھت اے۔
صدیاں توں اکھیاں رہن والیاں قوماں اک دوہے دیاں جانی دشمن ہو گئیاں۔ اکٹھے رہن
سہن دا تصور اک دم دشمنی وچ بدل گیا۔ پاکستان تے ہندوستان دی ونڈ لکھاں لوکاں دے ہنجواں دے
ہڑھ وچ ڈولدی بیڑی راہیں اک پاسے لگی۔ دونوں ناول ونڈ دے نفسیاتی، ثقافتی، مذہبی، لسانی، علاقائی
تے رومانوی پکھاں بارے لیکے گئے نیں جیہڑے لکھاری دی ذاتی طبع دے عکاس نیں۔

☆☆☆

حوالے:

- * ریسرچ سکالر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی (لاہور: دی اکیڈمکس، جنوری تا جون 2012ء) 100۔
- 2- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی

- 3- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
- 4- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
- 5- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
- 6- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی، 102
- 7- توقیر سلیم، ڈاکٹر، گل بات، 4 نومبر 2012ء، دوپہر 1 بجے
- 8- توقیر اسلم، ڈاکٹر، گل بات، 4 نومبر 2012ء، دوپہر 1 بجے
- 9- توقیر اسلم، ڈاکٹر، گل بات، 4 نومبر 2012ء، دوپہر 1 بجے
- 10- گلریز ہاشمی، گل بات، 8 مئی 2013ء، شام 4 بجے
- 11- گلریز ہاشمی، گل بات، 8 مئی 2013ء، شام 4 بجے
- 12- اختر جعفری، ڈاکٹر، سید۔ ویروے (لاہور: عزیز بیکڈ پو، 1987ء) 73۔
- 13- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 577۔
- 14- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی، 577۔
- 15- مقصود الحسن بخاری، پروفیسر۔ مجلہ ”اقرا و اقراء“ (لاہور: گورنمنٹ ایم اے او کالج) 208۔
- 16- ندیم احمد پیرزادہ، ڈاکٹر۔ ”سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی“، 6۔
- 17- ناصر رانا، ڈاکٹر۔ ”سلیم خان گمی نمبر لیکھ چھیمائی“، 101۔
- 18- غلام یعقوب انور۔ سانجھ (لاہور: روزنامہ امروز، 1971ء) 4۔
- 19- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ چھ ماہی لیکھ، 25۔
- 20- شہباز ملک، ڈاکٹر۔ گوپڑ (لاہور: 4 تاج بک ڈپو، 1995ء) 219۔
- 21- سلیم خان گمی، مجلہ ”اقرا و اقراء“ (لاہور: گورنمنٹ ایم اے او کالج، 2003ء) 225۔
- 22- فرخندہ لودھی۔ آزادی مگروں پنجابی ادب (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ) 96۔
- 23- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ لیکھ، 26۔
- 24- نسرین مختار، ڈاکٹر۔ لیکھ، 25۔
- 25- نسرین مختار، ڈاکٹر۔ لیکھ، 69۔
- 26- سلیم خان گمی۔ رت تے ریتا، 31۔